

UOT: 070(091)

Vasif Quliyev*

QARABAĞDA “MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALININ PƏRƏSTİŞKARLARI

Xülasə

Məqalə Cəlil Məmmədquluzadənin nəşr etdiyi “Molla Nəsrəddin” jurnalının Qarabağda yayılmasına həsr olunub.

Jurnal əhalini oxumağa, təhsil almağa, xurafatdan uzaqlaşmağa səsləyirdi. Buna görə də dövlət məmurları, ruhanilər “Molla Nəsrəddin” jurnalını tənqid edirdilər. Mollalar bu jurnalı oxuyanları kafir adlandırırdılar.

“Molla Nəsrəddin”də qoyulan məsələlərdə insanları öz haqqını tələb etməyi, Avropa ölkələrində olduğu kimi elmi biliklərə yiyələnməyi təbliğ edirdi.

Mütərəqqi ideyalarına görə Qarabağ ziyalıları “Molla Nəsrəddin” jurnalını təqdir edir və ona abunə yazılırdılar. Görkəmli yazıçı-dramaturq Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Mirzə Cəlilin yaratdığı “Molla Nəsrəddin” jurnalına çox böyük qiymət verərək yazırdı: “Hesabsız hədə kağızlarına, həcvlərə, maddi və mənəvi vədlərə etina etməyərək öz tutduğu məqsəddən, məsləkdən bir qədər geri durmamaqla Mirzə Cəlil öz azacıq dostları ilə birlikdə axırda qalib gəlib, həmişəlik bir ad və Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi bir cığır – “Molla Nəsrəddin” dövrü qoya bildi”.

Qarabağda jurnala ilk abunə yazılanlardan biri də Həsənəli bəy Mehdi bəy oğlu Sarıcalinski idi. O, Şuşada vəkil işləmişdir.

Həmidə xanım Əhməd bəy qızı Cavanşir “Molla Nəsrəddin”in ikinci abunəçisi olmuşdur. 1911-ci ilin martında o, Tiflisdə “Molla Nəsrəddin”in fəaliyyət göstərməsi üçün şəhər ətrafında ev alıb Mirzə Cəlilə bağışlamışdı.

Mir Möhsün ağa Seyid İbrahim oğlu – Seyid Şuşinski, Hüseyn ağa Hidayət ağa oğlu Cavanşir, tacir Məşədi Zülfüqar Fəyazov “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşr olunması üçün köməklik etmişlər.

Qarabağ ziyalıları “Molla Nəsrəddin” jurnalının fəaliyyətini həmişə yüksək qiymətləndirmişlər. Ona görə də jurnalın abunəçilərinin artmasına çalışmışlar.

Açar sözlər: Molla Nəsrəddin, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Qarabağ, Həmidə xanım Cavanşir, şuşalı abunəçilər, tacir Məşədi Zülfüqar Fəyazov

THE ADMIRERS OF THE JOURNAL “MOLLA NASREDDIN” IN GARABAGH

Summary

In the article it is dealt with distribution of the magazine “Molla Nasreddin”, published by Jalil Mammadguluzade in Garabagh.

The magazine encouraged people to get education and stay away from superstition. Therefore, government officials and clergy criticized the magazine “Molla Nasreddin”. Mullahs called the readers of this magazine an infidel.

The magazine “Molla Nasreddin” promoted people to claim their rights and acquire scientific knowledge, as in European countries.

According to progressive ideas Qarabagh intellectuals appreciate this magazine and subscribes to it. Prominent writer and playwright Abdurrahim bey Hagverdiyev praised the magazine “Molla Nasreddin” created by Mirza Jalil. He wrote: “Mirza Jalil ignored threats, ambitions, material and moral promises, and did not give up on his goals and left a special mark – “Molla Nasreddin” period in Azerbaijani literature”.

One of the first people subscribed to the magazine in Qarabagh was Hasanali bey Mehdi bey oglu Sarijalinski. He worked as a lawyer in Shusha.

Hamida khanim Ahmed bey gizi became the second subscriber to the magazine “Molla Nasreddin”. In March 1911, she bought a house in Tbilisi for the work of the magazine “Molla nasreddin” and donated it to Mirza Jalil.

* Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyi. E-mail: vasif5000@mail.ru

Mir Mohsun aga Seyyid Ibrahim oğlu, Seyid Shushinski, Huseyn aga Hidayet aga oğlu Javanshir, merchant Meshedi Zulfigar Feyazov helped to publish the magazine “Molla Nasreddin”.

Garabagh intelligentsia highly appreciated the activities of the magazine “Molla Nasreddin”. That is why they tried to increase the number of subscribers to the magazine.

Key words: Molla Nasreddin, A.Hagverdiyev, Garabagh, Hamida khanim Javanshir, subscribers from Shusha, merchant Meshedi Zulfigar Feyazov

ЛЮБИТЕЛИ ЖУРНАЛА «МОЛЛА НАСРЕДДИН» В КАРАБАХЕ

Резюме

Статья посвящена распространению в Карабахе издающегося Джалилом Мамедгулузаде журнала «Молла Насреддин». Журнал призывал читателей к чтению, образованию, избавлению от невежества, ввиду чего журнал подвергался критике со стороны правительственных чиновников и священнослужителей. Религиозные служители называли читателей журнала кяфирами – неверными.

В поставленных в «Молла Насреддине» проблемах пропагандировался призыв к людям добиваться своих прав, стремиться к научным знаниям, как в европейских странах. Карабахская интеллигенция поощряла журнал «Молла Насреддин» за прогрессивные идеи и подписывалась на него.

Высоко оценивший издаваемый Джалилом Мамедгулузаде журнал «Молла Насреддин» известный писатель и драматург Абдурагим бек Хагвердиев писал: «Невзирая на постоянную нехватку бумаги, пасквили, материальные и моральные препоны, Мирза Джалил не отступил от поставленной цели, своих убеждений и совместно с малой группой друзей наконец навсегда завоевал себе имя в азербайджанской литературе и свою особую тропу – эпоху «Моллы Насреддина».

Один из первых подписчиков журнала в Карабахе был Гасанали бек Мехди бек оğlu Сарыджалинский, который работал в Шуше адвокатом. Гамида ханум Ахмед бек гызы Джаваншир была вторым подписчиком «Моллы Насреддина». В марте 1911 года она по поводу деятельности «Моллы Насреддина» в Тифлисе купила в окрестности города дом и подарила Мирзе Джалилу. Помощь в издании журнала «Молла Насреддин» оказывали Мир Мохсун ага Сеид Ибрагим оğlu – Сеид Шушинский, Гусейнага Идаят ага оğlu Джаваншир, купец Мешади Зулфугар Фаязов. Карабахская интеллигенция всегда высоко оценивала деятельность журнала «Молла Насреддин» и способствовала увеличению подписчиков журнала.

Ключевые слова: «Молла Насреддин», Абдурагим бек Хагвердиев, Карабах, Гамида ханум Джаваншир, шушинские подписчики, купец Мешади Зулфугар Фаязов

Giriş. Cəlil Məmmədquluzadə ədəbi fəaliyyətinin və nəzəri-ictimai fikirlərinin orijinallığı, zənginliyi və əhəmiyyəti cəhətdən nəinki Azərbaycanca, hətta bütün müsəlman ölkələrində məktəb, pedaqoji fikir, o cümlədən də, mətbuat tariximizin tanınmış və görkəmli simalarındandır. Yaşadığı dövrün avamlığının, cəhalətin, dini fanatizmin, hökumətin mürtəce siyasətinin bilavasitə şahidi olan böyük yazıçı maarifçilik ideyaları ilə silahlanaraq xalqı maariflənməyə çağırmış, mədəniyyətə səsləmişdir. Prinsipial və mübariz bir qələm sahibi olan Cəlil Məmmədquluzadə maarifçi-demokrat dünyagörüşünə yiyələnmiş və xalqı mübarizə ruhunda tərbiyələndirmək məqsədilə “Molla Nəsrəddin”i təsis etmiş, öz ideyalarını bu jurnal vasitəsilə həyata keçirmək üçün böyük bir ziyalı dəstəsini ətrafına toplaya bilmişdir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Həsən İxfə Əlizadə kimi qarabağlı yazıçı və şairlər bu müsəlləh ziyalı dəstəsinin mübariz əsgərlərindən olmuşlar.

Məqalədə “Molla Nəsrəddin”in pərəstişkarları, xeyirxahları, jurnalın ilk abunəçiləri və müəlliflərinin bəziləri haqqında qısa məlumat ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə cəlb olunur.

Azərbaycanın, eləcə də bütün Yaxın Şərqi ölkələrinin mədəni inkişaf və ictimai fikir tarixində böyük bir dönüş, böyük bir inqilab yaranan “Molla Nəsrəddin”in nəşri müsəlman dünyasında gözlənilməz həyəcana səbəb oldu və qara qüvvələrin, cəhalətin, nadanlığın, istismar dünyasının arasıkəsilməyən şiddətli hücumu ilə qarşılandı, çünki “o dediyi sözləri o vaxta qədər Azərbaycan mətbuatında heç kəs deməmişdi” (Əziz Şərif). Bəylər, ağalar, dövlət məmurları, cahil, köhnəpərəst

və mövhumatçı adamlar, ruhanilər və sair qaraguruhçular jurnalı lənətləsələr də, sadə, zəhmətkeş xalq, onun ən qabaqcıl nümayəndələri, mütərəqqi ziyalılar “Molla Nəsrəddin”i alqışlayır, onun tərəfində durur, qara qüvvələrdən müdafiə edərək nəşrini davam etdirməsi üçün əllərindən gələni əsirgəmirtilər. “Molla Nəsrəddin” də özünün arxa-dayağı olduğunu hiss edərək başladığı müqəddəs işdən əl götürmür, yatanları qəflət yuxusundan oyatmağa çalışır, sözünü açıqcasına, ucadan, gur səslə deyirdi. Deyirdi ki, “Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım! O kəsləri deyib gəlmişəm ki, mənim söhbətimi xoşlamayıb, bəzi bəhanələr ilə məndən qaçıb gedirlər, məsələn, fala baxdırmağa, it boğuşdurmağa, dərviş nağılına qulaq asmağa, hamamda yatmağa və qeyri bu növ vacib əməllərə.

Çünki hükəməlar buyurublar: sözünü o kəslərə de ki, sənə qulaq vermirlər.

Ey mənim müsəlman qardaşlarım! Zəmani ki məndən bir gülməli söz eşidib, ağzınızı göyə açıb və gözlərinizi yumub, o qədər xa-xa edib, güldünüz ki, az qaldı bağırsaqlarınız yırtılsın və dəsmal əvəzinə, ətkləriniz ilə üz-gözünüzü silib, “lənət şeytana” dediniz, o vaxt elə güman etməyin ki, Molla Nəsrəddinə gülürsünüz.

Ey mənim müsəlman qardaşlarım! Əgər bilmək istəsəniz ki, kimin üstünə gülürsünüz, o vaxt qoyunuz qabağınıza aynanı və diqqət ilə baxınız camalınıza.

Sözümü tamam etdim, ancaq bircə üzrüm var: mənə gərək bağışlayasınız, ey mənim türk qardaşlarım ki, mən siz ilə türkün açıq ana dili ilə danışırım. Mən onu bilirəm ki, türk dili danışmaq eyibdir və şəxsın elminin azlığına dəlalət edir, amma hərdənbir keçmiş günləri yad etmək lazımdır: salınız yadınıza o günləri ki, ananız sizi beşikdə yırğalaya-yırğalaya sizə türk dilində laylay deyirdi və siz qulaq ağrısı səbəbinə sakit olurdunuz. Axırı biçərə ananız sizə deyirdi: “Bala, ağlama, xortdan gələr, səni aparar” və siz dəxi canınızın qorxusundan səsinizi kəsib, ağlamaqdan sakit olurdunuz.

Hərdənbir ana dilini danışmaq ilə keçmişdə gözəl günləri yad etməyin nə eybi var?” [1].

Görkəmli yazıçı-dramaturq Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev 1933-cü ildə qələmə aldığı xatirələrində “Molla Nəsrəddin”i 27 il əvvəl işə düşmüş çərx, Mirzə Cəlil və onun jurnalını isə bu çərxin məhvəri adlandıraraq yazırdı: “Onun ətrafında ən yavıqlıqda dolananlar “Molla Nəsrəddin”in tərəfdarları, ona öz fikirləri ilə, qələmlə kömək verənlər idilər. İkinci sıra jurnalı oxuyanlar, ondan həzz aparanlar və onun rəvacına çalışanlar, üçüncü sırada “Molla Nəsrəddin” tərəfindən zərbələrə, taziyanələrə, istehzalara, tənqidlərə düşər olub, olmazın fəhşlərini verənlər el arasında “Molla Nəsrəddin” haqqında növbənöv lataliyat söyləyib, iftiralar buraxanlar idi. Belə bir mühit içərisində “Molla Nəsrəddin” davam edib gəldikcə dostlarını artırır, düşmənlərini zəif salmağa nail oldu.

Hesabsız hədə kağızlarına, fəhşlərə, həcvlərə, maddi və mənəvi vədlərə etina etməyərək öz tutduğu məqsəddən, məsləkdən bir qədər geri durmamaqla Mirzə Cəlil öz azacıq dostları ilə birlikdə axırda qalib gəlib, həmişəlik bir ad və Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi bir cığır – “Molla Nəsrəddin” dövrü qoya bildi [2].

Böyük ədibin qeyd etdiyi kimi, “Molla Nəsrəddin” heç nədən qorxmur, heç nədən çəkinmirdi, çünki onu başa düşən, anlayan xalqın irəlidə gedən ən qabaqcıl, tərəqqipərvər adamları yaşamaq üçün jurnala həm maddi, həm də mənəvi kömək göstərirdilər.

“Molla Nəsrəddin”ə düşmən kəsilən qüvvələr Cəlil Məmmədquluzadənin “murdar sifəti”ni görmək və sonra lazımi yerində onu məsxərə etmək üçün” (Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev) Tiflisə ayaqları düşəndə jurnalın redaksiyasına gedir, onunla bir qədər söhbət edir, lakin çox çəkmədən məcmuə və redaktoru haqqındakı mənfi fikirləri beyinlərindən ataraq “canım, kişinin yazdıqları doğrudur, ancaq adam hər doğrunu yazmamalıdır” (Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev) – deyər nəşirə bəraət qazandırır, onun haqlı olduğunu deyirdilər.

“Molla Nəsrəddin”in birinci nömrəsi çıxandan dərhal sonra bir neçə nüsxəsi Mirzə Cəlilin qarabağlı dostları vasitəsilə Şuşaya göndərilmişdi. Üz qabığına verilən əmmaməli molla şəkli yerli camaatı, xüsusilə də, dindar təbəqəni qeyzləndirib, özlərindən çıxarmışdı. “Gah onun adını

misyoner və xalqı müsəlmanlıqdan döndərüb, xaçpərəstliyə çəkmək istəyən jurnal qoydular, gah danışırdılar ki, guya, bu jurnalı nəşr edən babilərdir” [3].

Lakin elə ilk günlərdən “Molla Nəsrəddin” Qarabağda, onun din və dindarlar yuvası olan Şuşada neçə-neçə adamın rəğbətini qazandı və az müddətdə onlarca ziyalı jurnalın səsinə səs verərək ona abunə yazıldı.

Həsənəli bəy Mehdi bəy oğlu Sarıcalinski (1837-?) Qarabağda “Molla Nəsrəddin” jurnalına ilk abunə yazılan vəkil və tanınmış teatr xadimidir. Şuşa qəza məktəbini bitirmiş, ərəb, fars, rus dillərini mükəmməl öyrənmişdi. Ömrü boyu Şuşada vəkil vəzifəsində çalışmış, lakin gəncliyindən teatr həvəskarları dəstəsinə daxil olaraq Mirzə Muxtar Məmmədov, Nəcəf bəy Vəzirov, Yusif bəy Məlikhaqnezerov, Cavad bəy Vəzirov, Firidun bəy Köçərli, İsmayıl bəy Şəfəbəyov, Haşım bəy Vəzirov, Rəsul bəy Tahirov, Məhəmmədhasən bəy Mirzəcamalov, Salah bəy Zöhrəbəyov kimi səhnə fədailərindən ibarət truppenin tərkibində bir çox tamaşaların hazırlanmasında, təşkilatçılıq, quruluş işlərində səmərəli fəaliyyət göstərmiş, müxtəlif tamaşalarda iştirak etmişdir. Aktyor kimi yetişib-püxtələşməsində bilavasitə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin təsiri olmuş və o, Şuşa teatrının ən qüvvətli xadimləri sırasına çıxmışdır. Fitri istedadla, milli koloritə, ifadəli yumor boyalarına malik aktyor Azərbaycan, eləcə də Avropa klassiklərinin əsərlərinin tamaşalarında yüksək sənətkarlıqla çıxış etmiş, maraqlı və dolğun səhnə obrazları yaratmışdır. Hacı Qara, Heydər (“Hacı Qara”, M.Axundov), Səlim bəy, Mirzə Qoşunəli (“Dağılan tifaq”, “Bəxtsiz cavan”, Ə.Haqverdiyev), Dezdemonanın atası (“Otello”, V.Şekspir) onun teatrda oynadığı klassik obrazlar silsiləsinə daxil olan ən məşhur rollarıdır. Bədəncə kök, alçaqboylu bu istedadlı aktyorun zahiri əlamətləri “Bəxtsiz cavan”dakı Mirzə Qoşunəlinin xarici görünüşü ilə tamamilə uyğun gəldiyindən rejissor həmin rolu oynamağı ona həvalə eləmiş və Həsənəli bəy bu obrazı olduqca məharətlə, çox yüksək səviyyədə yaratmışdı. Bu əsər təkrar-təkrar oynanılmış, oynanıdıqca da onun bir aktyor kimi şöhrətini daha da artırmışdı. Hətta o oynadığı rolun adını özünə ədəbi təxəllüs götürüb, “Molla Nəsrəddin” jurnalında öz düzlu-məzəli yazıları ilə çıxış eləməyə başlamışdı. “Molla Nəsrəddin” haqqında xatirələrim”də Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev yazırdı: “Molla Nəsrəddin”in birinci nömrəsi Şuşada neçə adamın hüsn-təvəccöhünü də qazandı. Şuşa ziyalılarından advokat Həsənəli bəy Sarıcalinski birinci abunə yazılıb, “Molla Nəsrəddin”ə “Mirzə Qoşunəli Təbrizi” təxəllüsü ilə məqalələr yazıb göndərməyə başladı və “Molla Nəsrəddin”in intişarı yolunda da lazımi səydən geri durmadı. O kişi həmişə deyirdi:

- Tiflisə yolum düşərsə, əlbəttə, gedib, Məmmədquluzadəni görüb, üzündən öpəcəyəm” [5].

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Cəmənəzəminli və başqa yazıçılar öz əsərlərində Həsənəli bəy Sarıcalinskiyə adını nümunəvi bir ziyalı kimi hörmətlə çəkmişlər. Ə.Haqverdiyev “Çəşmə” hekayəsindəki Mahmud surətində onun şux, şən zarafatlarını qələmə almış, obrazını bütün əlvanlığı və çalarları ilə yaratmışdır.

Əldə olan məlumata görə, Qarabağda “Molla Nəsrəddin”in ikinci abunəçisi Həmidə xanım Cavanşir (24.XII.1872–6.II.1955) olmuşdur. O, xatirələrində jurnala abunə yazılması barədə belə söyləyir: “1906-cı ilin yazında Zakirin qardaşı oğlu, şair Mustafa bəy Behbudov bizə gəldi və mənə “Molla Nəsrəddin” jurnalının bir nömrəsini gətirdi. Mustafa bəy dedi ki, Tiflisdə “Molla Nəsrəddin” adında müsəlman dilində məcmuə nəşr olunur. Redaktorunun ad-familiyası Cəlil Məmməd-quluzadədir. Yadıma düşdü ki, bu adamı tanıyıram. Dedim ki, mərhum atamın əsərlərini çap üçün ona vermişəm. Məcmuə son dərəcə xoşuma gəldi. Abunə yazılmaq üçün Mustafa bəy vasitəsilə Tiflisə pul göndərdim. Bundan sonra jurnal hər həftə bizə də gəldi. “Molla Nəsrəddin”in hər nömrəsi bizim evdə fırtına qoparırdı” [6, s.105].

Həmidə xanım 1906-cı ilin may ayında Tiflisə qızı Mina xanımın yanına gedəndə rəfiqəsi Sofya xanımın evində ikinci dəfə Mirzə Cəlillə görüşmüşdü. Söhbət əsnasında Həmidə xanım “Molla Nəsrəddin”i ona tərifləmiş, jurnalın az vaxt ərzində Qarabağda qopardığı gurultudan və bununla bağlı hadisələrdən danışmışdı. Mirzə Cəlil isə başını aşağı salıb, Həmidə xanımı sakitcə dinləyərək təvazökarlıqla susmuşdu [6].

Ümumiyyətlə, Həmidə xanım Cavanşir “Molla Nəsrəddin”in müntəzəm çıxmasına çalışır, onun nəşrinə hər cür köməklik göstərirdi. 1911-ci ilin martında o, Tiflisdə olarkən şəhərin ətrafında həyət-bacalı, bağçası olan bir ev alıb, “Molla Nəsrəddin”in geniş və rahat yeri olsun deyə, Mirzə Cəlilə bağışlamışdı.

1909-cu ildə “Molla Nəsrəddin”in tirajı kəskin surətdə azalmağa başladı. Türkiyə, İran, Bakı ruhanilərini lağa qoyan karikaturaları onun tirajına mənfi təsir göstərmişdi. Jurnalın abunə yazılışına İranda və Türkiyədə qadağa qoyulmuşdu. Zaqafqaziyanın bir çox şəhərlərində abunəçilərin sayı xeyli azalsa da, Şuşada, ümumiyyətlə, Qarabağda sabit qalmışdı, hətta qabaqkı illərə nisbətən bir neçə nüsxə də artmışdı. Şuşalı abunəçilər öz sevimli jurnallarının yolunu həmişə səbirsizliklə gözləyirdilər.

1911-ci ilin sonlarında “Общественое собрание” klubu Mir Möhsün ağa Seyid İbrahim oğlu - Seyid Şuşinski (12.IV.1889–1.X.1965) yaşadığı Gəncə şəhərindən Tiflisə dəvət eləmişdi. Gəncə xanəndə müxtəlif məclislər və klublarda son dərəcə uğurla çıxış edirdi. Və bunu gören teatr və klub sahibləri müğənnini teatrlara dəvət edib, tamaşaların fasilələrində oxudurdular. O, əsasən, Tiflisin ən böyük mədəniyyət ocaqlarından biri olan K.Y.Zubalov adına “Xalq evi”ndə çıxış edirdi. Seyid Şuşinski burada ayda iki dəfə fəaliyyət göstərən Azərbaycan teatr truppasının tamaşalarının fasilələrində oxuyurdu. Mirzə Cəlil də Seyid Şuşinski ilk dəfə burda göstərilən teatr tamaşalarının birinin fasiləsində görmüş və “Molla Nəsrəddin”çi Əliqulu Qəmküsarın vasitəsilə onunla şəxsən tanış olmuşdu.

1912-ci ildə Tiflis ziyalılarından Cəlil Məmmədquluzadə, Əlimirzə Nərimanov və Yusif bəy Tahirovun təşəbbüsü və Seyid Şuşinskiyə maddi yardımı ilə şəhərin azərbaycanlılar yaşayan hissəsində – Şeytanbazarda “Auditoriya” adlı yeni klub açıldı. Bu mədəniyyət ocağının açılışı günü yerli sazəndələrin “Şərq konserti” oldu. Tarzən Məşədi Zeynal Haqverdiyevin müşayiəti ilə Seyid Şuşinski “Mahur” muğamını oxumuş və konsertdən əldə olunan maddi vəsaitin hamısını kluba bağışlamışdı. Elə həmin gündən Mirzə Cəlillə Seyid Şuşinski daha yaxından tanış olmuşdular. Cəlil Məmmədquluzadə Seyid Şuşinskiyə və tarzən Məşədi Zeynalı tez-tez evinə dəvət edir, xanəndənin gözəl, məlahətlə oxuduğu muğamları dinləməkdən doymurdu. “Molla Nəsrəddin” jurnalının mənəvi və siyasi əhəmiyyətini dərinləndirən Seyid Şuşinski isə məcmuənin vaxtılı-vaxtında nəşr olunmasına bacardığı köməyi göstərirdi. O, toy şənliklərindən qazandığını demək olar ki, təmən-nasız olaraq jurnalın çıxmasına, onun əməkdaşlarının maddi vəziyyətinin yaxşılaşmasına sərf edirdi. 1913-cü ildə “Molla Nəsrəddin” maddi çətinliklər ucbatından iki ay nəşrini dayandırmışdı. Batum şəhərindən təzəcə qayıdan Seyid Şuşinski bu vəziyyətdən hali olandan sonra jurnalın iki aylıq xərcini, üstəlik də, əməkdaşlara paylamaq üçün Mirzə Cəlilə 200 manat qızıl pul vermiş və bununla da jurnalın nəşri öz qaydasına düşmüşdü [8].

Seyid Şuşinskiyə və Cəlil Məmmədquluzadənin möhkəm və səmimi dostluğu davam edirdi. Heç də təsadüfi deyildi ki, 1916-cı ilin yazında xanəndə “Ölülər” əsərinin tamaşaya qoyulmasında iştirak etmək üçün tarzən Məşədi Zeynal Haqverdiyev və yazıçı Əliqulu Qəmküsarla birlikdə Bakıya gəlmişdi. Bu, o dövrün mətbuatında da öz əksini tapmışdı: “1916-cı il aprelin 29-da Hacı Zeynalabdin Tağıyevin teatrında müsəlman artistlərinin iştirakı ilə Molla Nəsrəddinin “Ölülər” əsəri tamaşaya qoyulacaq. Tamaşanın fasilələrində məşhur Seyid Qarabaği-Şuşinski oxuyacaq” [9].

Hüseyn ağa Hidayət ağa oğlu Cavanşir (1856-1924) Qarabağ xanları nəslindəndir, şair və ictimai xadim Cəfərqulu xan Nəvanın nəvəsidir. Şuşada doğulmuş, ilk təhsilini burada almış, ömrünün sonrakı hissəsini Cəbrayıldə keçirmişdir. Ziyarət dağından tutmuş Arazboyu kəndlərə - Mahmudlu və Soltanlıya qədər ərazi atasından ona miras qalmışdı. Xeyirxah əməllərlə məşhur olmuş, şeirə, sənətə, musiqiyə yüksək qiymət vermiş, ziyalılara xüsusi diqqət yetirmişdir. Vaxtaşırı ədəbi və musiqili məclislər keçirmiş, poeziya, sənət həvəskarlarını buraya dəvət edərək yeri gələndə maddi köməyini də əsirgəməmişdi. Savadlı və yüksək dərəcədə mədəni olduğuna görə həmyerliləri Hüseyn ağaya hörmət əlaməti olaraq “Mirzə” deyə müraciət edir, onun şəxsində öz atalarını, qardaşlarını, arxa-dayaqlarını görürdülər.

Hüseyn ağa Cavanşir XIX əsrin sonlarında böhtan nəticəsində Sibirə sürgün edilmiş, bir müddət həbsxana həyatı keçirəndən sonra bəraət alıb, vətənə qayıtmış, ömrünün sonuna qədər qurub-yaratmaqla məşğul olmuşdur. Onun yadigarları – müxtəlif tikililər, kəhrizlər, arxlar, bulaqlar indi də qalmaqdadır. “Hüseyn ağa kəhrizi” adı ilə məşhur olan bir kəhriz isə camaatın suya olan ehtiyacını uzun illər ödəmiş, onun suyundan neçə-neçə kəndlər, bağlar, bostanlar dirçəlib, cana gəlmişdir.

Hüseyn ağa Cəbrayıl da yaşasa da, tez-tez Şuşaya gəlir, ədəbi və musiqi məclislərində fəal iştirak edirdi. O, “Məclisi-üns” ədəbi dərnəyinin üzvü idi. Şeirlərini “Hüseyn” təxəllüsü ilə yazırdı” [10, s.180-182].

Əsl ziyalı və mətbuat vürğünü olan Hüseyn ağa Cavanşir “Molla Nəsrəddin”in daimi abunəçisi olmuş, jurnalın müxtəlif nömrələrinin çap olunmasına maddi köməklik göstərmiş və əhali arasında yayılmasına çalışmışdır. 1920-ci ildə Cəlil Məmmədquluzadə ailəsi ilə İrana gedərkən o, qardaşı Cavad ağa ilə birlikdə onu qarşılıq, təhlükəsizliyini təmin edərək Arazın o tayına keçməsinə şərait yaratmışdı. Həmidə xanım həmin günləri belə xatırlayır: “Burda bizim karvana rəhmətlik Cavad ağa Cavanşir gəldi. Bu ahıl adam alınmdan öpüb ağladı. O, şair Cəfərqulu xanın nəvəsi, mərhum atamın uzaq qohumu idi. Bundan başqa, “Molla Nəsrəddin”in abunəçisi və heyranı idi. Mirzə Cəlillə salamlayıb görüşdü. Üzünü mənə tutub dedi: “Əziz qardaşımın qızı, bəs siz hara qaçırsınız, nəyə görə qaçırsınız? Bolşeviklər sizə heç nə eləməzlər. İrandakı kürd soyğunçuları isə rastınıza çıxsalar, sizə aman verməzlər. Varidatınızı ələ keçirmək üçün dərin dərələrin birində uşaqılı-böyüklü hamınızı doğrayarlar. Gəlin sözümə qulaq asın, geri qayıdın!” Cavad ağa Cavanşir bizi evinə dəvət elədi, ancaq biz təşəkkür edib, bu dəvətdən imtina etdik, karvandan ayrılmaq istəmədik.

Fikir verirdim ki, hansı kəndə yaxınlaşırdıqsa, həmin kəndin camaatı həyəcanlanır, bəziləri isə tələm-tələsik yığışib, evlərini tərk edir, bizim arxamızca düşürdülər.

Cavad ağanın sözləri mənə təsir elədi. Mirzə Cəlillə və Mirzə Ələkbərlə məsləhətləşib, İrana getməməyi xahiş elədim. Təklif etdim ki, buralarda xəlvət bir yerdə yerləşib, təhlükənin sovuşmasını gözləyək...” [6, s.208-209].

Mirzə Cəlilin ailəsi Hüseynbəyli kəndində gecələyəsi oldu. Həmidə xanım xatirələrinə davam edərək yazır: “Cavad ağanın qardaşı Hüseyn ağa Cavanşir də bu kənddə yaşayırdı. O da “Molla Nəsrəddin”in pərəstişkarı idi. Tiflisdə olanda bizə tez-tez gəlib-gedirdi. Həm də daim abunəçimiz idi. Gəlişimizi bilib, görüşümüzdə gəldi. Bizi bu vəziyyətdə görüb, özünü saxlaya bilmədi, o da ağladı. İrana keçməmək üçün o da bizi bir xeyli dilə tutdu...”

Gecə idi... Daha yolumuza davam etməmək, o taya keçməmək qərarına gələrək orda gecələdik [6, s.211-212].

... Cəlil Məmmədquluzadənin ailəsi Təbrizdə yaşayarkən onları daim yoluxan, lazım gələndə kömək əlini uzadan dostlarından biri, Mirzə Cəlilin və “Molla Nəsrəddin”in pərəstişkarı olan tacir Məşədi Zülfüqar Fəyazov idi. Həmidə xanım memuarlarında onu minnətdarlıq hissi ilə yad edir: “O, şuşalı idi, ancaq çoxdan bəri Təbrizə köçmüşdü və xalça alveri ilə məşğul olurdu. O bizə eninə-uzununa bütün salonu tutan çox iri, gözəl bir xalı göndərdi. Bu xalı, elə bil məhz bu otağa görə toxunmuşdu. Bu hədiyyə bizi yaman təəccübləndirirdi. Bundan əlavə, zalın böyür-başına da bir-iki xalça atdıq və bununla da Mirzə Cəlilin saysız-hesabsız qonaqları üçün qəbul otağı məsələsi həll olundu” [6, s.261].

Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin”i Təbrizdə nəşr etmək fikrinə düşəndə bir çox çətinliklərlə qarşılaşmışdı. Yenə də Məşədi Zülfüqar Fəyazov onun dadına çatmış, jurnal üçün kağız alıb bağışlamışdı [6, s.268]. Beləliklə, “Molla Nəsrəddin”in Təbrizdəki nəşrində əməyi olan xeyrixahlardan biri də şuşalı tacir Məşədi Zülfüqar Fəyazov olmuşdu.

Ümumiyyətlə, Cəlil Məmmədquluzadəni, Həmidə xanım Cavanşiri yaxından tanıyanlar, “Molla Nəsrəddin” jurnalının ictimai-siyasi əhəmiyyətini dərindən dərk edib duyanlar, sözə,

mətbuata hörməti olanlar imkanları daxilində yeri gəldikcə həm maddi, həm də mənəvi köməklərini əsirgəmirtilər.

Nəticə. Görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadənin həyatı, yaradıcılığı və ictimai fəaliyyəti haqqında kifayət qədər məqalələr, elmi və publisistik əsərlər, kitablar yazılmışdır. Lakin onun mürəkkəb və çətin ömür yolu, xüsusilə də, Qarabağ həyatı hələ tamamilə tədqiq olunmamışdır.

“Molla Nəsrəddin”in ilk nömrəsi işıq üzü gördəndən dərhal sonra bir neçə nüsxəsi yazıçının qarabağlı dostları vasitəsilə Şuşaya göndərilmişdi. Elə ilk nömrədən də jurnal Qarabağda, onun mərkəzi sayılan Şuşa şəhərində neçə-neçə ziyalının rəğbətini qazanmış və az bir vaxtda onlarca insan “Molla Nəsrəddin”in səsinə səs verərək ona abunə yazılmışdı. İlk olaraq vəkil və tanınmış aktyor Həsənəli bəy Sarıcalinski, məşhur xeyriyyəçi qadın Həmidə xanım Cavanşir, xanəndə Seyid Şuşinski, şair və ictimai xadim Hüseyn ağa Cavanşir, şuşalı xalça taciri Məşədi Zülfüqar Fəyazov və başqa qarabağlı ziyalılar jurnala abunə yazılmış və bununla da onlar “Molla Nəsrəddin”in yaşamasına və xalq arasında geniş yayılmasına həm maddi, həm də mənəvi kömək göstərmişlər.

Bütün bunlarla yanaşı, Cəlil Məmmədquluzadənin Qarabağın maraqlı şəxsiyyətləri ilə tanışlığı, onlarla səmimi dostluğu, sonralar bir çoxlarının jurnalla əməkdaşlığı məqalədə geniş əks etdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 7 aprel 1906-cı il, № 1.
2. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. “Molla Nəsrəddin” haqqında xatiratım. “Hücum” jurnalı, 1933-cü il, № 1, 2.
3. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, 2-ci cild. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1971-ci il.
4. Quliyev V. Belə bir aktyor vardı... “Şuşa” qəzeti, 15 dekabr 2017-ci il.
5. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. “Molla Nəsrəddin” haqqında xatiratım. Cəlil Məmmədquluzadə (Məqalələr və xatirələr məcmuəsi). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1967.
6. Həmidə xanım Cavanşir. Xatirələrim. Bakı, “Apostroff”, 2011.
7. Mərdanov M. Xatirələrim. Bakı, “Gənclik”, 1964.
8. “Kaspi” qəzeti, 29 aprel 1916-cı il.
9. Quliyev V. Vətən bağı al-əlvandır. Bakı, “Şuşa”, 1998.